

SEMANTIKA IR FORMŲ PARINKIMAS AKTYVINĖSE, PASYVINĖSE IR SUBSTANTYVINĖSE KONSTRUKCIJOSE

VITAS LABUTIS

§ 1. Kalboje yra konstrukcijų, kurių atitinkami dėmenys yra išreikšti tų pačių žodžių formomis arba darybiškai susijusiais žodžiais. Jeigu tokias konstrukcijas sieja ir dėsningai pasikartojantys turinio elementai, tai tarp tų konstrukcijų yra paradigminiai santykiai. Tokie santykiai yra tarp vadinamųjų aktyvinių, pasyvinių ir substantyvinių (nominalinių) konstrukcijų¹, pvz.: *Šuo graužia kaulą. Kaulas graužiamas šuns. Šuns graužimas kaulo.*

§ 2. Atskirų konstrukcijų paradigmines sąsajas užčiuopė ir, savaip pateikdami, išpopuliarino generatyvinės (transformacinės) gramatikos atstovai, ir tai, kaip sako Dž. Lajenzas, galima laikyti vienu iš svarbiausių tos gramatikos krypties pasiekimų². Tačiau generatyvistai, net ir išleidę į savo transformacijos taisyklės semantiką³, jos vaidmens neįvertina iki galo⁴; ypač mažai dėmesio jie skiria vadinamajai paviršinei semantikai.

Vien konstatuojant, kad visos trys minėtos konstrukcijos transformuojamos iš vienos gilumos ar semantinės struktūros (arba iš vienos bazinės struktūros), ignoruojami tų konstrukcijų semantikos skirtumai ir vaidmuo, formuojant konkrečią gramatinę struktūrą; tuomet nelabai svarbu nagrinėjamos kalbos specifika. Matyt, tikslinga kiekvieną iš minėtų konstrukcijų nagrinėti ir kaip atskiro semantinio bei gramatinio modelio realizaciją, kartu neatmetant galimybės ir jų paradigminių santykių, taip pat transformacijų, kaip tam tikrų pagalbinių procedūrų. Sintaksinė semantika

¹ Lietuvių kalbos pasyvinių ir aktyvinių-konstrukcijų santykį yra nagrinėjusi E. Geniušienė, o nominalinių ir atitinkamų verbalinių – L. Valeika. žr. Генюшiene Э. Ш. Пассивные конструкции в литовском языке. Автореф. канд. дис. В., 1973; Ее же. Диатезы и залогы в современном литовском языке. – В кн.: Типология пассивных конструкций. Диатезы и залогы. Л., 1974, с. 203–231; Geniušienė E. S. Das Passiv des Litauischen und seine Verwendung. – In: Satzstruktur und Genus verbi. Berlin, 1976, S. 139–152. Iš L. Valeikos gausių publikacijų raminėtina: Valeika L. Sakinio nominalizacija, jos esmė ir vaidmuo sakinyje. – Kalbotyra, t. XXVIII (1), 1977, p. 75–79; Валеика Л. Образование, структура и семантика именных словосочетаний в литовском языке (в сопоставлении с английским). Автореф. докт. дис. В., 1977.

² Lyons J. Introduction – In: New Horizons in Linguistics. (S. 1.), 1972, p. 26.

³ Plg. Katz J. J., Fodor J. A. The Structure of a Semantic Theory. – Language. v. 39(2), 1963.

⁴ Plg. Chafe W. L. Meaning and Structure of Language. Chicago–London, p. 63–68, taip pat žr. Чейф У. Л. Значение и структура языка. М., 1975, с. 78–84. Vaizdžiai apie Като-Fodoro koncepciją yra pasakęs U. Weinreichas: jiems semantika prasidedanti ten, kur baigiasi sintaksė, žr. Weinreich U. Explorations in Semantic Theory. – In: Current Trends in Semantic Theory, v. III. Theoretical Foundations. The Hague-Paris, 1969, p. 468.

yra, matyt, daugiaplanis hierarchinis reiškiny⁵, ir semantika laikytina „varomąja jėga“ ne tik vadinamuosiuose gilumos, bet ir paviršiaus lygmenyse⁶.

Naujų galimybių, aiškinantis sintagminių ryšių esmę ir gramatinį „mechanizmą“, teikia komponentinės analizės ir vadinamojo semantinio derinimo taikymas⁷.

§ 3. Turinio atžvilgiu minėtos trys konstrukcijos yra panašios tomis pačiomis leksemomis (*šuo, graužti, kaulas*) ir apibendrintais analogiškais santykiais tarp jų: visur graužimo veiksmo pavadinimas susijęs su šuns kaip to veiksmo atlikėjo ir kaulo kaip to veiksmo objekto pavadinimais – kitaip sakant, veiksmazodis *graužti* eina su tais pačiais gilumos semantiniais partneriais (Č. Filmoro ir jo pasekėjų – predikato argumentais⁸), kuriuos siek tiek suprastintai vadiname subjektu ir tiesioginiu objektu (konkretesni ir „semantiškesni“ V. Čeifo pavadinimai – agentas ir pacientas⁹). Taigi visų minėtų konstrukcijų abstrahuotas semantinis sintaksinis modelis toks pat: subj. (agent.) + akt. tr. veiksmas + ties. obj. (pac.).

Sintagminiai tokio modelio dėmenų santykiai paaiškinami labai apibendrintų semantinių komponentų derinimu: veiksmo aktyvumo sema jungiasi su agento (subjekto) sema, o veiksmo tranzityvumo – su paciento (tiesioginio objekto) sema.

§ 4. Nagrinėjamos konstrukcijos turi ir labai ryškių turinio skirtumų. Pirmiausia kiekviena iš jų sudaryta pagal kitokią konkretesnę semantinę modelį.

Konstrukcijoje *šuo graužia kaulą* veiksmo santykiai su subjektu ir objektu pateikiami kaip tiesioginiai, sakinio lygmenyje juos atitinka paprastojo tarinio santykiai su veiksmu ir su tiesioginiu papildiniu. Konstrukcijos semantinis modelis iš esmės sutampa su apibendrintu (invariantiniu, gilumos) modeliu – subj. (agent.) + akt. tr. veiksmas + ties. obj. (pac.).

Kitaip semantinis turinys pakreiptas pasyvinėje konstrukcijoje *kaulas graužiamas šuns*. Dėmesys čia koncentruojamas į daiktą, gilumoje tebereprezentuojantį veiksmo objektą, o veiksmas jau yra kartu ir atributinis požymis. Tuomet nelabai aktualus veiksmo subjektas: jei jis pasakomas, tai jau „pažeminto rango“¹⁰, lyg ir koks požymio papildymas. Dvilypij pasyvinės konstrukcijos turinį gali parodyti tik kur kas sudėtingesnis semantinis modelis: ties. obj. + akt. tr. veiksmas + subj.¹¹ kur konkretesni santykiai žymimi „skaitiklyje“, o apibendrinti (gilumos) – „vardiklyje“.

⁵ Žr. Daneš F. Some Thoughts on the Semantic Structure of the Sentence. – *Lingua. International Review of General Linguistics*, 1968, v. 21, p. 67; Шведова Н. Ю. Место семантики в описательной грамматике (синтаксис). – В кн.: Грамматическое описание славянских языков. Концепции и методы. М., 1974, с. 112.

⁶ Plg. McCawley J. D. The Role Semantics in a Grammar. – In: *Universals in Linguistic Theory*. New York, 1968, p. 134.

⁷ Žr. Гак В. Г. К проблеме семантической синтагматики. – В кн.: Проблемы структурной лингвистики 1971. М., 1972, с. 380; Арутюнова Н. Д. Семантическое согласование слов и интерпретация предложения. – В кн.: Грамматическое описание славянских языков... М., 1974, с. 160–161; Апресян Ю. Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка, 1974, с. 78–82.

⁸ Žr. Fillmore Ch. J. The Case for Case. – In: *Universals in Linguistic Theory*, New York, 1968, p. 24–25.

⁹ Chafe W. L. Op. cit., p. 156–157 (Чейф У. Л. Указ. соч., с. 180–181).

¹⁰ Del šios sąvokos žr. Вейнрейх У. О семантической структуре языка. – Новое в лингвистике, 1970, вып. 5, с. 201.

¹¹ Komplementu (compl.) vadinsime veiksminį atributą ar substantyvuotą veiksmą papildantį dėmenį.

Trečiojoje konstrukcijoje (*šuns kaulo graužimas*) išėities taškas – substantyvuo-
tas, daiktiškai suvokiamas veiksmas, kuriam nelabai aktualu nei objektas, nei sub-
jektas. Tiesa, veiksmo tranzityvumas čia nėra galutinai išnykęs, todėl substantyvuo-
tą veiksmą bemaž būtina turi lydėti jo objektas, kuris kartu eina ir substantyvumo
semos savotišku atributu (komplementu). Subjektas čia taip pat gali pasirodyti tik
kaip antrasis to veiksminio daikto atributas (komplementas). Vadinas, ir ob-
jektas, ir subjektas čia yra lyg ir „pažeminto rango“. Semantinį substantyvines
konstrukcijos modelį galima nustatyti tokį: (compl.) + compl. + substant. veiksmas
subj. + ties. obj. + akt. tr. veiksmas

Abu komplementai substantyvines konstrukcijose vartojami ne taip dažnai,
tačiau specifiniuose emociniuose sakiniuose (plg. *Toks žmogaus blakių sukandimas!*
Grž. LKŽ V 203) jie vienas kitam nekliaudo.

§ 5. Gramatinę konstrukciją išraišką, t. y. jos gramatinį modelį ir konkrečias
formas, daugiausia lemia konkretesnis semantinis jos modelis (aktyvinis, pasyvinis,
substantyvinis ir pan.), už kurio slypi tipinė situacija, mūsų suvokti tipiniai tikrovės
daiktų ir reiškinių santykiai. Savaiame aišku, gramatinės raiškos galimybes pirmiausia
apibrėžia konkrečios kalbos gramatinės sandaros tipas: kiekviena kalba turi savų
gramatinių priemonių, sakysim, veiksmo santykiui su subjektu, kitokių – santy-
kiui su tiesioginiu objektu ir pan.

Gramatinių modelių ir konkrečių gramatinių formų santykį su semantika leng-
viausia parodyti pagal binares semantines konstrukcijas.

Pagal apibendrintąjį (gilumos) semantinį modelį kiekviena iš nagrinėjamų kon-
strukcijų sudaryta iš subjektinės ir objektinės binarių konstrukcijų. Žinoma, svarbu,
kur „gryna“ subjektinė ir objektinė konstrukcija, o kur ji slypi po kitais semanti-
niais santykiais. Be to, gramatinius modelius ir konkrečių gramatinę išraišką gali
šiek tiek koreguoti ir komunikacinis sakinio lygmuo¹².

§ 6. Subjektinę aktyvinę konstrukciją (*šuo graužia*) lietuvių kalboje daž-
niausiai atitinka gramatinis modelis $N_n - V_t^{13}$, tiksliau su semantinio ryšio rodikliu –
 $N^o \text{subj. } V_t^{14}$.

Ikikomunikaciniame lygmenyje pagrindinis aktyvinės konstrukcijos dėmuo –
bet kuri asmenuojamoji veiksmožodžio forma. Reiškiant predikatumą, sakinyje
parenkama atitinkama apibrėžta nuosakos, laiko ir asmens forma. Tiesiogiai santy-
ko su subjektu išraiškai aktualu tik konkretaus asmens parinkimas.

Veiksmožodžių asmens formos savo gramatine asmens sema jungiasi su atitin-
kamo asmeninio įvardžio leksine asmens sema (tik tas įvardis turi būti pavartotas
vardininko forma). Taigi čia santykiauja vieno žodžio forma su kito žodžio leksine
reikšme (tiesa, svarbu ir jo linksnis), todėl negalima to santykio laikyti vien formaliu
derinimu pagal asmenį – tokiu formų ryšiu, koks yra derinimas tarp būdvardiškųjų
ir daiktavardiškųjų žodžių (žr. § 9). Veiksmožodžio trečiojo asmens partneriu eina
ne tik tą asmenį reiškiantis įvardis, bet ir toje pozicijoje galimas daiktavardžio var-

¹² Žodžių junginys ir sakinytis gali būti laikomas dviem sintaksės „posisistemiais“, žr. Дмитриева Л. К. К вопросу об основной синтаксической единице. – В кн.: Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. Л., 1975, с. 82.

¹³ Simbolių reikšmes žr. straipsnio gale.

¹⁴ Kad tarp morfologinio modelio $N_n - V_t$ ir konstrukcijos $N^{\text{subj.}} V_t$ lietuvių kalboje galima asimetrija, rodo atstumo, laiko ir dažnio vardininkai. Pridėtinė kiekio, neiginio ar kitokia sema taip pat gali reikalauti, kad, reiškiant subjektinį santykį, V_t partneriu eitų ne N_n , o N_g , pvz. *atvažiavo svečių, nebuvo žmonių*. Tiesa, tokios konstrukcijos gravituoja į beasmenes.

dininkas (kaip ir mūsų nagrinėjamu atveju – šuo *graužia*). Konstrukcijos $N_n^{\text{pred.}} - V_r$ ryšį padeda palaikyti ir skaičiaus semų, pagrįstų opozicija „vienas – ne vienas“, pakartojimas abiejuose dėmenyse. Kadangi lietuvių kalbos veiksmažodžio trečiojo asmens forma neturi formalų skaičiaus rodiklių, tai šiuo atveju galima kalbėti tik apie semantinį sintaksinį skaičiaus koreliavimą, o ne formalų skaičiaus ryšį.

Vardažodžio giminė aktyvinėje konstrukcijoje, reiškiant subjektinį santykį, yra nerelevantiška.

§ 7. Tiesioginio objekto aktyvinė konstrukcija (*graužia kaulą*) dažniausiai turi morfologinį modelį $V\ tr - N\ ac$ (tam tikrų veiksmažodžių – $V\ tr - N_g$ ar $V\ tr - Ni$). Veiksmažodiniu dėmeniu, kurio konkreti forma parenkama už šios konstrukcijos ribų, gali eiti ne tik asmenuojamosios veiksmažodžio formos, bet ir bendratys, veikiamosios rūšies dalyviai, padalyviai ir pUSDalyviai.

Kaip minėta (žr. §3), šio tipo aktyvinės konstrukcijos semantinis pagrindas – tranzityvumo ir tiesioginio objekto semų sąjasa. Kadangi tranzityvumas morfologinės išraiškos neturi, tai formaliai objektinį santykį čia įformina tik linksnio forma. Galininkui tiesioginio objekto funkcija svarbiausia, bet ne vienintelė. Nerelevantiškos šiai konstrukcija ir Nac skaičiaus ir giminės kategorijos.

§ 8. Subjektinė pasyvinė konstrukcija (*šuns graužiamas*) perteikiama gramatiniu modeliu $N_g - V_{PPS}$, arba, žymint ir santykio reikšmę, – $N_g^{\text{subj.}} V_{PPS}$. Pagrindinio dėmens dalyviškumo ir pasyviškumo semos, slopindamos verbališkumą ir veiksmo aktyvumą, keičia jo santykį su subjektu, ir „pažeminto rango“ subjektas (žr. §4) lietuvių kalboje čia reiškiamas N_g . Turėdamas ir atributo požymį, pagrindinis dėmuo yra nesavarankiškas, todėl jo formos nulemiamos kitoje konstrukcijoje. Žinoma, nesavarankiška yra ir visa subjektinė pasyvinė konstrukcija.

§ 9. Objektinės pasyvinės konstrukcijos (*graužiamas kaulas*) morfologinis modelis $V_{PPS} - N$ ikikomunikaciniame lygmenyje atitinka būdvardiškųjų žodžių derinamąjį modelį $Adj_x - N_x$ (kur x yra bet kuris linksnis, priklausantis nuodiktavardiškojo žodžio sintaksinės funkcijos kitoje konstrukcijoje). Taigi graužimo veiksmo gilumos objektą žymintis dėmuo pasyvinėje konstrukcijoje yra sintaksiškai priklausomas ir turi priklausomąją dalyvio formą.

Virtusi sakiniu, pasyvinė konstrukcija turi apibrėžtą modelį – ir daiktavardinis, ir dalyvinis dėmuo dažniausiai reiškiami vardininku. Tai pirmiausia priklauso nuo jų atliekamų sintaksinių funkcijų, atitinkamai – veiksnio ir tarinio vardažodinės dalies. Antra vertus, dalyvinis dėmuo, turėdamas nesavarankiškas giminės, skaičiaus ir linksnio kategorijas, ir šioje pozicijoje yra derinamas su daiktavardiniu.

Kaip sakiniui, pasyvinei konstrukcijai būdinga kitokia dėmenų tvarka: *Kaulas graužiamas*. Predikatiniam ryšiui čia būtina pagalbinio veiksmažodžio asmenuojamoji forma arba nulinė jungtis.

§ 10. Subjektinės substantyvinės konstrukcijos (*šuns graužimas*) gramatinis modelis (su semantiniu santykiu) yra $N_g^{\text{subj.}} N_x^{\text{v.}}$. Pagrindinis modelio dėmuo $N^{\text{v.}}$, nors dar galutinai nepraradęs verbališkumo (plg. §4), vis dėlto yra daiktavardis, pavadinantis veiksmą, bet jo nereikšiantis su būdingomis nuosakomis, laiko ir asmens charakteristikomis¹⁵. $N^{\text{v.}}$ sakinyje atlieka tokias sintaksines funkcijas, ko-

¹⁵ Pirmenybę daiktavardiškosioms veiksmažodinio daiktavardžio savybėms teikia ir H. Kržižkova, žr. Kržižková H. Substantiva s dejevým významem v ruštině a v češtině. – In: Kapitoly ze srovnávací mluvnice ruské a české, III, O ruskem slovese. Praha, 1968, s. 83–85.

kias tik gali atlikti abstrakčios reikšmės daiktavardis. Iš principo N^v gali būti bet kurio linksnio.

Dėmens N_g linksnis substantyvinėje konstrukcijoje priklauso nuo dviejų sintaksinės semantikos faktorių: kilmininkas žymi ir „pažeminto rango“ subjektą (plg. subjekto kilmininką pasyvinėje konstrukcijoje § 8), ir kartu jis eina daikto požymio rodikliu. Taigi kilmininkas čia valdomas ir veiksmažodinės, ir daiktavardinės semos. N^v konkretėjant, atributinė N_g funkcija vis labiau stelbia subjektinę, ir valdymas darosi tik daiktavardinis.

§ 11. Objektinės substantyvinės konstrukcijos (*kaulo graužimas*) gramatinis modelis visiškai sutaptų su subjektinės, jei neurodytume semantinio santykio ir papildomos N^v tranzityvumo charakteristikos. Kadangi be semantinių nuorodų gramatiniai modeliai mažai informatyvūs, tad čia nustatom modelį N_gobj. N^vtrx. Visas formų parinkimo kelias čia toks pat, kaip ir subjektinėje substantyvinėje konstrukcijoje, tik dėmuo N_g žymi ir „pažeminto rango“ objektą, ir atributą.

§ 12. Iš kelių konstrukcijų žodžių ryšių semantikos ir formų parinkimo etidų ryškėja, koks komplikuotas sintaksinių reiškinių turinys ir kokia daugiaplanė jo sąveika su gramatine tų reiškinių išraiška. Imant įvairesnes konstrukcijas, paaiškėtų, kaip nelengva atriboti gilumos ir paviršiaus semantines struktūras¹⁶, pasirodytų, kad pasitaiko ir semantiškai nesuderintų konstrukcijų, kad formų parinkimą gali veikti žodžių transpozicijos, ryšių persigrupavimo, elipsės ir kiti semantiniai sintaksiniai procesai.

GRAMATINIAI SIMBOLIAI IR SANTRUMPOS

- N – daiktavardis, vardažodis; N^v – veiksmažodinis daiktavardis; Nn (Ng, Nd, Nac, Ni, Nx) – atitinkamai daiktardžio vardininkas, kilmininkas, naudininkas, galininkas, įnagininkas ir bet kuris linksnis.
V – veiksmažodis; Vtr – tranzityvinis veiksmažodis, V_t – asmenuojamoji veiksmažodžio forma, V_{ppa} – neveikiamosios rūšies dalyvis.
Adj. – būdvardis.
Subj. – subjektas, subjektinis santykis.
Obj. – objektas, objektinis santykis.
Compl. – komplementas, komplementinis santykis.
Pred. – predikatinis santykis.
Atr. – atributinis santykis.

СЕМАНТИКА И ОПРЕДЕЛЕНИЕ СЛОВОФОРМ В АКТИВНЫХ, ПАСИВНЫХ И СУБСТАНТИВНЫХ КОНСТРУКЦИЯХ

Резюме

Активные, пассивные и соответствующие субстантивные (номинальные) конструкции связаны парадигматически, но каждая из них создается на основе разной конкретной семантической модели, наиболее предопределяющей и грамматическую модель конструкции.

В пассивных конструкциях действие выступает как атрибут предмета, который обычно является и объектом того же действия. Форма глагольного атрибута определяется в

¹⁶ Apie paviršiaus ir gilumos semantikos skyrimo reliatyvumą žr. Бондарко А. В. Принципы построения функциональной грамматики современных славянских языков. – В кн.: Грамматическое описание славянских языков. М., 1974, с. 29.

другой конструкции или на уровне предложения. „Пониженный рангом“ субъект (он вместе с тем и комплемент атрибута) в литовском языке выражается родительным падежом.

В субстантивной конструкции основной член не теряет вербальной семы, но над ней возвышается субстантивная, и это оказывает воздействие и на субъект, и на объект. Они оба „понижены рангом“ и выступают в качестве атрибутов глагольного существительного. В литовском языке они оба выражаются родительным падежом, но влияние транзитивной семы на объективный атрибут сохраняется в большей степени, чем активного действия на субъектный атрибут.